

УДК 261.7 : 282

Р. Ю. Бойко,*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри релігієзнавства Національного університету "Острозька академія"*

ПРОБЛЕМИ КРИПТОУНІАТИЗМУ В ГАЛИЧИНІ У 1946 – НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.

*У статті розглядаються основні проблеми збереження оправа-
славленими священиками греко-католицизму на території Галичини
у 1946 – на початку 1980-х рр. Аналізуються причини збереження
греко-католицьких традицій духовенством та мирянами, діяль-
ність підпільного греко-католицького духовенства в умовах наса-
дження владою православ'я, взаємовідносини греко-католицького
духовенства та віруючих із православним духовенством.*

Ключові слова: греко-католицизм, Російська православна церк-
ва, підпілля, протидія, духовенство.

Problems of crypto-uniatism in Galicia in 1946 – in the beginning of 1980-s.

*В статье рассматриваются основные проблемы сохранения
оправославленными священниками греко-католицизма на террито-
рии Галиции в 1946 – в начале 1980-х рр. Анализируются причины со-
хранения греко-католических традиций духовенством и мирянами,
деятельность подпольного греко-католического духовенства в усло-
виях насаждения властью православия, взаимоотношения греко-ка-
толического духовенства и верующих с православным духовенством.*

Ключевые слова: греко-католицизм, Русская православная церк-
ковь, подполье, противодействие, духовенство.

Problems of "crypto-uniatism" in Galicia in 1946 – beginning of 1980-s.

*The article discusses the main problems of conservation Greek-
Catholic priest, who became Orthodox in Galicia in 1946 – in the early
1980s. The reasons of conservation of the Greek-Catholic tradition of the
clergy and laity, the illegal activities of the Greek Catholic clergy in the
conditions of inculcation of orthodoxy by power, the relationship of the
Greek Catholic clergy and faithful of the Orthodox clergy are analyses.*

Keywords: Greek-Catholicism, Russian Orthodox Church, underground,
counteraction, the clergy.

У період 1946 – 1989-х рр. через заборону радянською владою
легальної діяльності УГКЦ та перехід останньої у підпілля склалися

надзвичайно складні умови для збереження конфесійної ідентичності греко-католиків. Частина духовенства і мирян продовжували сповідувати греко-католицизм, незважаючи на насадження владою на території діяльності УГКЦ одержавленого московського православ'я. У зв'язку з цим постала проблема збереження частиною духовенства та мирян своєї належності до УГКЦ, будучи офіційно "приєднаними" до РПЦ в умовах адміністративного тиску з боку партійних, державних органів та КДБ. Таке збереження "оправославленим" духовенством та мирянами греко-католицької ідентичності та водночас протидія православію отримала назву "криптоуніатизм". З огляду на масштабність протидії на території поширення УГКЦ в підпільний період це явище було досить поширеним.

Останнім часом в Україні з'являються дослідження, пов'язані із діяльністю підпільного греко-католицького духовенства в УРСР, його відносинами із православним духовенством. Так, у монографії В. Пащенко [14] піднімається широке коло питань, пов'язаних із підпільним періодом УГКЦ, проте проблемам збереження конфесійної ідентичності греко-католиків приділяється недостатня увага. У монографії Я. Стоцького [17] до уваги береться лише територія Тернопільської обл. Н. Дмитришин [4] піднімає проблеми обрядовості греко-католиків у досліджуваній період. Окремі аспекти даної теми висвітлюються у дослідженнях В. Марчука [13], С. Кияка [12], П. Кардаша [5].

Метою статті є визначення особливостей криптоуніатизму – збереження "оправославленими" священиками греко-католицьких традицій у 1946 – на початку 1980-х рр. на території Галичини.

Після 1946 р. греко-католики, які відмовилися від насильницького "возз'єднання" УГКЦ з РПЦ, ніколи не визнали ліквідації своєї церкви. Вони зуміли вистояти протягом радянського періоду в умовах тотального переслідування з боку влади. Життєдіяльність УГКЦ у "катакомбах" підтримували миряни, котрі, використовуючи опіку підпільного кліру або відвідуючи діючі римо-католицькі храми, продовжували ідентифікувати себе як греко-католики. Варто відмітити, що ніхто із чернецтва не зрікся свого попереднього змісту життя, а лише пристосував його до нових обставин.

У ставленні до нової влади, а також до запровадження у Галичині православ'я греко-католицькі священики були неоднорідними. Як зазначалось у доповідній записці Голови Ради у справах РПЦ при Раді Народних Комісарів СРСР Г. Карпова станом на грудень 1945 р., в залежності від ставлення до возз'єднаної кампанії серед духовенства виокремилися три групи:

- священики, що категорично відмовлялися приєднуватися до Ініціативної групи і являють собою категорію "впертих католиків";
- священики, які зайняли вичікувальну позицію і сподіваються на зміни в зовнішній політиці. Чисельно ця група була невеликою та відкрито не виступала проти "возз'єднання" УГКЦ із РПЦ;
- священики, що розглядали питання про возз'єднання, як захід державної ваги, проти якого не можна виступати для уникнення репресій [4, с. 256 – 259].

Більшість греко-католиків, що відмовились підписувати православ'я, була або фізично знищена, або була змушена сповідувати свої переконання в умовах заслання та в'язниці. Ці люди пройшли тернистий шлях мучеництва, розуміючи його духовний сенс. Так, о. В. Сеньківському, відомому своєю непохитністю перед лицем випробувань, окрім глибокої віри, допомагали такі риси характеру, як великий оптимізм і почуття гумору [11]. Майбутній глава підпільної УГКЦ – єп. Володимир (Стернюк) хоч і відчував страх перед арештом, проте був до нього готовим.

Влада застосовувала до греко-католиків брутальні засоби маніпуляції та шантажу. Відомо також, що дітей священиків влада теж використовувала для тиску. Наприклад, о. Г. Костельнику погрозували розправитися з двома його синами – членами націоналістичного підпілля, у випадку, якщо він не виконуватиме вказівки комуністичної влади [9, с. 3]. Тому перед священиками поставали складні дилеми, які зрештою приводили їх до критичного ставлення до радянського способу життя.

Другою групою греко-католиків у ставленні до "возз'єднання" з РПЦ були "потенційні підпільники", які в силу різних обставин підписали згоду про перехід на православ'я, але відразу шукали нагоди її відкликати. Ці люди прагнули знайти компроміс у надзвичайно складних життєвих обставинах, але не змогли цього зробити в умовах сталінської диктатури. Цю категорію священиків часто називали "унітатами в душі" (як в усних свідченнях, так і в партійних архівах): вони глибоко переживали за свій крок і шукали нагоди його виправити.

До третьої категорії належали священики, які з різних причин ототожнили себе з контрольованим радянською владою православ'ям і співпрацювали з радянською владою. До цієї групи слід віднести членів Ініціативної групи – о. Г. Костельника, о. М. Мельника, о. А. Пельвецького.

Після запровадження у 1946 р. в Галичині православ'я стало помітним негативне ставлення значної частини греко-католицьких прихо-

жан до православ'я. Наприклад, у Львівській обл. деякі родини взагалі відмовлялися відвідувати православні храми після зміни церковних атрибутів [10, с. 3]. Це пояснювалося тим, що люди, які звикли до своїх обрядів, помічали різницю в богослужіннях, а також тим, що зміни в обрядах походили з Москви. Зважаючи на "національний" характер несприйняття цих змін, можна говорити про формування негативного ставлення до православ'я серед частини віруючих. Люди не могли не помічати співпраці РПЦ з комуністичним режимом, а тому у частини віруючих виникав природний сумнів у канонічності "об'єднання" УГКЦ з РПЦ. Відтак антиправославний характер протидії віруючих "возз'єднанню" помічався з 1946 р. К. Будз справедливо зазначає, що "возз'єднання", здійснюване під егідою радянських органів та з допомогою РПЦ, змусило багатьох членів УГКЦ сприймати властивий їй східний обряд як такий, що загрожує греко-католицькій ідентичності [3, с. 33 – 34].

Переживши найскладніший період занепаду після Львівського собору, з початку 1950-х рр. греко-католицькі священники відновили свою діяльність. Нерідко до них долучались "возз'єднані" священники. Наприклад, в 1949 р. у селах Гриневичі, Шумляни, Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. проводив відправи "невозз'єднаний" монах П. Савицький, в селах Надрічне і Урмань – В. Пришляк, в с. Пліхів і Краснопушани – монах Криницький [17, с. 72]. Православні священники у кінці 1940 – на початку 1950-х рр. вказували, що в селах, де розташовані їх парафії, часто приходили проводити богослужіння невоzz'єднані священники. Так, православний священник І. Мороко із с. Нижбірки Гусятинського р-ну Тернопільської обл. зазначав, що в с. Васильків із Чорткова приходять священники Коржинський і Павлик. В Бережанському районі (Тернопільська обл.) проводили богослужіння в помешканнях невоzz'єднані священники [17, с. 73]. Всього за даними Уповноваженого Ради у справах РПЦ по Тернопільській обл. П. Пруселіса, на 1 липня 1950 р. в області діяло 11 підпільних священників [19, арк. 61]. Часто вони діяли в декількох районах. Цим частково вирішувалася проблема нестачі духовенства. Миряни самі проводили всі доступні їм у межах канонічного права відправи.

У Львівській області підпільно діючих священників було більше. До початку 1953 р. діяло 50 "невоzz'єднаних" священників [18, с. 68]. Віруючі не бажали об'єднуватися із православною церквою, так як заявляли, що мають свого священника. Тим більше, що приміщення церков вірні власним коштом відремонтували, сплачували податки, тож працівники влади не мали до них претензій [2, арк. 51]. Це теж

підтверджує думку, що греко-католики не бажали переходити до православ'я. Очевидно, представники місцевої влади ставилися до цього лояльно або принаймні вдавали, що не помічають діяльності невозз'єднаних священників.

У більшості церков Львівщини "возз'єднане" духовенство жодних православних обрядів не запроваджувало та навіть для годиться не згадувало вищої православної ієрархії. Архієпископ Макарій, який був наляканий убивством о. Гавриїла Костельника, не пред'являв жодних вимог щодо оправавлення. Були випадки, коли віруючі не бажали ходити в церкви, де служив православний священник, воліючи відвідувати підпільні греко-католицькі відправи. Наприклад, призначений в 1948 р. в с. Кловинці Копичинецького району Тернопільської обл. священник прослужив там 2 місяці і змушений був перейти в інше село, оскільки віруючі його бойкотували, не ходили в церкву і називали його "московським попом" [17, с. 122]. Подібну позицію займали віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці, Пилява цієї ж області. Вони не хотіли "утримувати чужого їм вірою православного священника" [17, с. 117]. Тому греко-католики активно брали участь в підпільних богослужіннях як у себе вдома, так і в помешканнях віруючих. За інформацією уповноважених у справах РПЦ, на середину 1950 р. у Тернопільській обл. нараховувалось 10 підпільно діючих греко-католицьких священників. У незареєстрованих церквах священники проводили свої відправи. Самі віруючі таємно чи напівлегально збиралися на самостійні богослужіння навіть без священника [17, с. 124]. Частим було здійснення підпільних вінчань, хрещень, поховань.

"Возз'єднане" духовенство повільно запроваджувало православні релігійні обряди. Більше того, від служіння РПЦ почала відмовлятися частина священників, котрі раніше возз'єдналися з цією церквою. Таким був, наприклад, священник В. Баран [17, с. 117–118]. На нараді єпископів західних областей УРСР, присвяченій 5-й річниці Львівського собору (1951) зазначалося зокрема, що на Львівщині православному ієрархії під час богослужінь згадували лише в 40% храмів, в 30% вона згадувалася невиразно. Повільно відбувався перехід до православ'я і в Станіславській обл. [14, с. 139–140]. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Львівській обл. А. Вишневський вказував, що є священники, котрі не лише не запроваджували православний обряд, а й притримувалися католицьких обрядів, що не є обов'язковими навіть у греко-католицькій церкві.

Протидії радянській владі сприяла також і висока релігійність населення. Практично це було для влади проблемою. Західноукраїнська

молодь розцінювала вступ до ЛКСМУ як формальність та вбачала у цьому лише перспективний кар'єрний крок, водночас не пориваючи із релігійністю. Наприклад, на початку 1950-х рр. у Коломії, у ремісничому училищі на великодні заняття молодь не з'явилася на заняття [1, арк. 137–140]. Багато людей просто ігнорували радянську дійсність.

Греко-католики відправляли свої служби переважно вночі, або вранці, за щільно зачиненими дверима та заштореними вікнами. Кількість віруючих на цих відправах була незначною – в основному до кількох десятків осіб. Причому те, що церква знаходилася у “катакомбах”, віруючі розглядали, як випробування, дане Богом [17, с. 131–132].

Зміни в житті і свідомості священників УГКЦ у період правління М. Хрущова та Л. Брежнєва позначалися на змісті проповідей підпільних душпастирів, які набирали більш практичного характеру. Можна вказати на низку змін, які змушена була впроваджувати катакомбна Церква: пристосування до умов підпілля її організаційних структур, що ставали гнучкішими, зміни в літургійних обрядах, які доводилося суттєво спрощувати, формах душпастирства тощо. Нерідко релігійні обряди маскувалися під “державні свята”, дні народження. Це сприяло адаптації підпільної церкви до умов підпілля, організації підбору кандидатів до священничого сану, зрештою, збереження організаційної структури церкви в умовах тоталітарного режиму.

Протидія греко-католиків повному ототожненню з одержавленим російським православ'ям також була необхідною для їхнього існування в умовах агресивної радянської пропаганди. Справа в тому, що у радянському суспільстві планомірно і цілеспрямовано насаджувався образ греко-католиків як антигромадських і паразитичних елементів, яких необхідно було скомпрометувати перед суспільною громадськістю на основі їх політичного минулого і теперішньої нелегальної діяльності. Їх діяльність контролювалася донощиками. Незважаючи на подібні утиски, спільнота УГКЦ відреагувала на них певною ізоляцією від суспільно-громадського життя, концентрацією на внутрішніх переконаннях, створенням власного середовища.

Цивільна праця членів підпільної УГКЦ була необхідною стороною пристосування до існуючих обставин, формальним захистом від спецслужб та звинувачень у “дармоїдстві” [4, с. 264–265]. Більш того, підпільні священники свідомо йшли на низькооплачувану роботу, яка б давала їм більшу свободу рухів, а тому і шанс для душпастирства, що, зрештою, не залишалося непоміченим органами влади.

Невозз'єднані священики часто працювали як службовці – бухгалтери, шофери, кочегари, працівники медпунктів, аптек, бібліотек тощо [4, с. 268]. Так, на базі Львівського аптекоуправління, де станом на 1967 р. рахувалось не менше восьми греко-католицьких священиків [14, с. 255]. Наприклад, о. Павло (Василик) в цей період також працював заготівельником лікарських рослин, "бо на той час був указ судити "тунеядців". "Тунеядцями" вважались особи, які ніде не працюють і ніде не прописані... Тяжко робив. Мені люди помагали, діти. Здавав по дві-три тонни сухих трав, висушених на людських стрихах. Цілий день працював напівголодний у тих порохах, а опісля вночі ішов проповідувати..." [11].

Важливою характеристикою УГКЦ в підпіллі, яка допомогла їй вистояти та вижити (у тому числі матеріально), був її тісний зв'язок з народом. Часто доходило до таких парадоксів, коли офіційний православний священик залишався без роботи на своїй парохії, оскільки реальні душпастирські функції перебирав на себе підпільно діючий там греко-католицький душпастир. Така ситуація усвідомлювалась державними чиновниками, які змушені були визнати, що обидві групи – возз'єднаних і невозз'єднаних – офіційно працюють у двох протилежних сферах: одні в церкві, інші в державних установах, але реальна душпастирська перевага знаходиться в руках останніх, тоді як легально існуюча православна церква і її духовенство обмежується виключно рамками самої церкви і виконанням в ній релігійних служб [4, с. 269].

Відомі випадки, коли "возз'єднані" священики зі згоди підпільного єпископа "відкликали" при свідках православ'я, формально залишаючись на своїй парафії. "Відкликання" вони пояснювали тим, що були духом і серцем прив'язані до католицької церкви. Тобто вони офіційно залишалися православними, але практично були греко-католицькими. Наприклад, о. В. Гринишин (Івано-Франківськ) під час богослужінь згадував священномученика Йосафата [3, с. 36].

Влада чинила перешкоди, щоб не допустити членів греко-католицького підпілля у публічну сферу. Доходило до комічних ситуацій, коли підпільному владіці Михайлові (Сабризі) було відмовлено працювати вантажником у книгарні, аргументуючи це тим, що це "ідеологічний фронт" [15]. Та, як видно із тих самих звітів уповноважених, органам влади, незважаючи на величезні зусилля, так і не вдалося реалізувати цю стратегічну лінію [19, арк. 32–37].

Відомі випадки, коли греко-католицькі священики не допускали діяльності православних. Наприклад, у селах Отинянського, Товмачь-

кого, Болехівського, Більшовцівського, Яремчанського р-нів Івано-Франківської обл. греко-католицькі священники приводили віруючих до присяги, що вони не переходитимуть у православ'я. Таку роботу організували отці Казновський і Касило у Яремчанському р-ні, Яструбецький у Більшовцівському та ін. [20, арк. 5].

Функціонуванню українських греко-католиків партійні органи протиставляли й нав'язували атеїстичну контрпропаганду, але люди не відвідували їх заходи. Так, в Івано-Франківській обл. у с. Гошів на лекцію "Ватикан – світовий центр реакції і мракобісся" прийшло 18 осіб, у с. Тисів лекцію "Наука і релігія про походження людини" слухали лише 7 осіб і т.п. [21, арк. 199].

Священики всупереч заборонам влади організували людей з протестами проти дій радянської влади, щодо заборон святити паску біля церкви. 14 квітня 1963 р. у с. Камінна Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. віруючі зібралися біля сільської ради, очікуючи на приїзд секретаря Богородчанського райкому партії. Селяни твердо стояли на своєму: "Не дозволите на 14 квітня святити паску – не вийдемо до колгоспу на роботу". У ряді випадків, щоб попередити можливі ексцеси, уповноважений Ради Г. Пінчук погоджувався дозволити святити Пасху біля церкви, але без відправи священиком Богослужіння [22, арк. 116].

У відповідь на поширення підпільної діяльності УГКЦ у 1973 р. відбулося засідання ЦК Компартії України під головуванням першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького, на якому заслухано питання "Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР". На засіданні ЦК партії констатувалося, що в західноукраїнських областях "діють ще багато уніатських священників і монахів різних орденів, які порушуючи радянське законодавство про культу ведуть підпільну роботу серед віруючих" [15].

У доповідних записках уповноважених Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР вказувалося, що уніатські священники виконують обряди, спонукають віруючих освоювати непрацюючі храми, поширюють літературу релігійного і антирадянського змісту, намагаються активізувати боротьбу за відновлення УГКЦ, нелегально висвячують молодих кандидатів на священників. Кожного року священники організують паломництво до с. Зарваниця Теревовлянського р-ну. У с. Смільна Дрогобицького р-ну греко-католики тиждень не виходили на роботу до колгоспу. Масові богослужіння відбувалися у с. Ліс Яворівського р-ну. Наголошувалося, що на активізацію уніатського руху

вплинули події відродження греко-католицьких церков на території Польщі і Чехословаччини. ЦК вимагав від низових парторганізацій посилити боротьбу із "залишками уніатства", атеїстичну пропаганду і в першому півріччі 1971 р. розібратися зі станом справ "по кожному населеному пункту, де діє уніатське підпілля, вжити заходів по припиненню його діяльності" [16, с. 426].

У 1970-х – першій половині 1980-х рр. більшість з них вже були пенсіонерами, тому могли не боятися звинувачення у дармоїдстві і повністю присвятити себе підпільній діяльності. Для попередження неприємних ексцесів духовні практики та релігійні обряди часто зовні маскувалися під державні свята чи дні народження. Передбачливі методи конспірації були необхідні, щоб запобігти проникненню в підпільне середовище інформаторів, що було типовою стратегією радянських органів у боротьбі із уніатами. Вимушеним кроком для задоволення духовних потреб греко-католиків (і, водночас, одним із способів пристосування) стало відвідування ними римо-католицьких храмів, у яких часто уділяли Тайну Сповіді підпільні священники [8].

Молоді люди, що здійснювали свій духовний вибір у 1980-х роках, в основному, були вихідцями із глибоко релігійних родин, виростили і формувалися в середовищі підпільної Церкви. Цей період був позначений загостренням ідеологічних антагонізмів. З цим пов'язується збільшення духовних покликань у підпільній УГКЦ в цей час. Хоча відомо, що в підпіллі загалом існувала недовіра старших душпастирів до зростаючої молодшої генерації, водночас було і розуміння, що без молодого покоління Церква не матиме майбутнього. Як слушно зауважив о. Г. Канак, заслугою старших були їх ґрунтовні богословські знання та багатий досвід, перспективою молодших – практичне життя [7].

Попри жорстокі переслідування і репресії, деякі більш рішучі греко-католицькі священники відважувались проводити відкриті богослужіння в недіючих церквах. Така форма опору стала особливо актуальною в період закривання православних храмів (за правління Хрущова), коли, на думку влади, останні вже відіграли свою перехідну роль (від поверхової релігійності до цілковитої безбожності та атеїзму). Але, натомість, така ситуація призвела до активізації діяльності підпільних священників, яких тепер вишукували самі люди і привозили до закритих церков.

Збереження офіційно "оправославленими" священниками греко-католицизму було можливим унаслідок заборони легальної діяльності УГКЦ на Львівському соборі 1946 р., насадження на території Га-

личини православ'я московського зразка, співпраці РПЦ із комуністичним режимом на тлі високої релігійності населення регіону. Тому упродовж досліджуваного періоду православ'я на території Галичини запроваджувалося дуже повільно. Віруючі не бажали об'єднуватися з РПЦ, а духовенство, офіційно належачи до РПЦ, практично не запроваджували православних обрядів, залишаючись у душі греко-католиком. Збереження греко-католиками своєї ідентичності полягало у проведенні підпільних богослужінь, їх протидії повному ототожненню з російським православ'ям, перешкодженню діяльності православних священиків.

Список використаних джерел та літератури

1. Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 778, арк. 137–140.
2. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 3, спр. 1186, арк. 23–26.
3. Будз, К. Обрядова ідентичність підпільних греко-католиків (1946–1989 рр.). / К. Будз // Магістеріум. – Вип. 41. Історичні студії / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К., 2010. – С. 33–38.
4. Дмитришин, Н. Між опором та пристосуванням: Греко-католицьке підпілля в системі радянського тоталітаризму / Н. Дмитришин // Ковчег: науковий збірник із церковної історії. – Львів : Місіонер, 2007. – Число 5. – С. 256–281.
5. Злочин / Упор. П. Кардаш. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2005. – 554 с.
6. Інтерв'ю з о. Михайлом Головацьким від 24. 03. 1993 р., м. Ходорів Львівська обл. // АПЦ, ф. 1, спр. 334.
7. Інтерв'ю з о. Григорієм Канаком від 10. 02. 1994 р., м. Чортків Тернопільської обл. // АПЦ, ф. 1, спр. 287.
8. Інтерв'ю з п. Василем Кобрином від 22. 06. 1991 р. // АПЦ, ф. 1, спр. 160.
9. Інтерв'ю з о. Іваном Кубаєм від 10. 04. 1993 р., Зимна Вода, Львівська обл. // АПЦ, ф. 1, спр. 192.
10. Інтерв'ю з о. Володимиром Пальчинським від 20.09.1997. Івано-Франківська область, Тисьменицький район, с. Погоня // АПЦ, ф. П-1, спр. 553. – С. 3.
11. Інтерв'ю з о. Володимиром Сеньківським від 5. 03. 1993 р. // АПЦ, ф. 1, спр. 299.
12. Кияк, С. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: монографія. / С. Кияк. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – 632 с.
13. Марчук, В. УГКЦ в 1945–1987 рр. / В. Марчук // Україна: культура спадщина, національна свідомість, духовність. – Вип. 7. – 2000. – С. 550–562.
14. Пашенко, В. Греко-католики в Україні / В. Пашенко. – Полтава : АСМІ, 2002. – 603 с.

15. Підпільна Церква в умовах тоталітарної держави [Електронний документ]. – Режим доступу : <http://maidanua.org/arch/pressk/1320330028.html>.
16. Сергійчук, В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук – К. : [Б.н.в.], 2001. – 432 с.
17. Стоцький, Я. Греко-католицька церква та релігійна ситуація на Тернопільщині (1946–1989 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль : Підручники та посібники, 2004. – 432 с.
18. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 1, спр. 5069.
19. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 16, спр. 149.
20. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 24, спр. 5028.
21. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 24, спр. 5408.
22. ЦДАГО України. ф. 1, оп. 24, спр. 5663.